Хүн бийиннь төлә төрдмн биш

☆

(МОНЬГЪЛ ТУУЛЬ).

☆

Урин көвүчә нег бөгн бәәдг. Хо-
мк ахнь ухата бәәдг, гурвдгчнь
ала, гәрчәд тооладг саидг. Эн-
нернь Давалорджг бәәдг. Эн гәр-
бини чигн бәәсн биш. Нег ахнрнь
гәр данъгин зог негәд бәәдг са-
. Давалорджин хоси тоотврнь цу-
рагъарнь ени нәр хедг бәәдг. Но-
с йовси нүн мөнъгтә түмъгрдгән
сиг Давалорджг олдж авчкад, те-
д түмъгрцгинь өгләр, нарн сууга
асн көвдв.

— Гәрт! Кимгнь ундж ирси бий-
түүнәсн мөлтрхин төлә нөр көш-
— гидж ахнрнь түүтәр зөөгән
.

Күүнә хөн аднә герүр орджг ирв.
адорджг түүг изидиь күргдж өгв-
нрнь энүнд уурадлав.

—Ним гәрт бәәдгм! Хөөг алад ид-
к бәәсн болхгов, эн ю кев гинәт!
Нег даждж ахнрнь Давалорджд ца-
ин мөнъг өгәд:

— Базр орад, бийдән кертә тоо-
т хулддж ав, — гидж келцхәв.
Давалорджг базр орад гарв, ахнрнь
асн хәләдәд инәлдв:

— Эн гәрт ю хулддж авдгинь хә-
м! Цәәгъин хуучн орац хулддж
к энчнь.

Давалорджг асхиднь хүрдж ирв.

— Не ю хулддж авбчн, үзүл?!—
дж ахнрнь сурв.

—Ю чигн хулддж авсн угав, баз-
т аргдж хәләнь терүнәс нанд юн
ги корго. Мөнъгнти эн бәәнә, хә-
автн үүгән, — гидж Давалорджг
ли.

Ахнрнь энүнд көсидан уурлад:

—Ним гәрглә хамдан бәәшгов-
. — болдв. — Мана гертәс гарч
л гидж көвцхәв.

Көгши эцктән Давалорджг хари бо-
.

—Эврәнь гертәснь энүт ода аль-
рап көвәт? Күүнә газрт энти үк-
к одх! — гидж келв.

— Уклго чигн бәәх биш. Ингәлән
ед үзгт нег медлгч күн бәәнә ги-
г би сонъслав. Гер, мал мөрн уга-
ар ягъдж бәәдж болхинь би түү-
ә сурнав, — гидж Давалорджг келв.

Махлагъан өмсдж авад, мендәд,
л хаалгъ гарад йовв.

Удл уга эн нег алвтур орад ирв.
ерүндиь гер болгъна өөр хөөдиь
мнгнир уга кевтнә, мөрдиь әрә кәл
шидж йовлдна, әмтнь цутъар әрә
мтә, зовлньта дүретә.

— Энүцтн юн болемби? — гидж
авадорджг сурв.

— Мана гол ширгәд удаго сар бо-
н гидж йовна. Манд нань усн уга.
лтн угагъар бәәдж болхми, усн
гагъар бәәдж болшго. Удл уга би-
к цугъар үкәд хуурхвдн — гидж
елцхәв.

— Би деед үзг темцәд йовдж йов-
ав. Тенд нег медлгч бәәдгдж түүн-
е эврәнь хүвән хәәдж йовнав, —
идж Давалорджг келв. — Тана гол
гъад ширгсиг би бас сурсв. — бо-
в.

Цаврандиь гарад йовв.

Нарн суулин алдид, зо деер ишкә
ер бәәхиг эн үзв. Тер герәс нег сәә-
н күүкн эмгн хойр гарч ирв. Дава-
адорджг эмгиднь толгъагъан гөөдж ме-
ндлв, тернь чигн өмнәсиь толгъагъ-
ан гекв. Дакад сәәхн күүкиднь эн
толгъагъан гекв, тернь нам хәрү чи-
гн өгсн уга.

Тингхлән эмгн келв:

— Мини күүкид бичә уурл. Энч-
нь сохр, Төрснәс наарин бәәр чигн,
егә чигн медлго энчнь бәәгъә.

Эмгн иигдж келчкәд, уульв.

— Бичә уультн. Би көгши медл-
гъчүр оддж йовнав, бийдән кишг
хәәдж йовнав, тана күүкид ягъдж
нүд орулдж болхинь би бас түүнәс
сурсв, — гидж Давалорджг келв.

Даки Деед үзг темцәд йовв. Одрт-
ән, хойр өдр гурвн хонгтан йовад,
доладгч хонгтан — уулин тевцнъд
бәәх көндә үзв. Көгши медлгч энүнд
бәәсн бәәдж.

Давалорджг үзчкәд, өгв:

— Ямаран түрмишгтә болад ирвч? — гидж сурв.

— Нег алвтд голнь ширгдж оч.
Тенд малнь үздженә. Әмтснь әрә әмтә бәәцхәнә. Дакад, нег сәәхн сохр күүкн эктәгъән бәәнә. Арвн зургъан джилик туршарт тер герд чигн, бә-
йр чигн үзджәхш. Тер голиг тург-
улхин төлә, тер сохр күүкид нүд ор-
улхин төлә ю кедж болхиг келхнтн? — гидж Давалорджг хәрү өгв.

— Алвтин улс голын эцкүр одтха.
Ягъдж әмән авархан тенд тедн бийснь
үзх. Сохр сәәхн күүкн болхла, терүнә
залунь болх күн оөн гарасиь авхла
нүдн орх. Кемрджән манъгъхур на-
рн гарх күртл мини хәрүг тедид кү-
рәгд келхлә чинь, тедн харсдж авгдх.
Эс күргдж чадхлачнь — тедн тер ке-
вәрн үлдцхәх. —гидж медлгч келв.

Давалорджг өвчтә хамлт өргчкәд,
хәрү адмъдж гарв.

— Эй, чини хаалгъчн хол! Мә, эн
мөр ав! — гидж өвгн дуулв.

Давалорджг эргәд хәләлә. хонгъгр
мөрн эмәлтә-хаартагъан бичнь зо-
гедженз. Давалорджг мордж авад, га-
рад йовв. Кедү цагт гүүлгәд орксан
эн мартв, гентки Давалорджин сөнә-
нд орв: ягъдж эн мал гер, мөкшн
угагъар бәәдж чадхин медлгчәс су-
рхан мартчксн сандж. Хәрү эргхәр
седчкәд, дакад тооли: «Кемрджән
хәрү одхларн, медлгчин келсн үг-
нг мөнъгдүр нарн герта күргдж
келдж чадх угав. Тер цагт сәәхн күү-
кн сохр нептән үздх, нег әмтс пәл-
дж үхх».

«Тен уга, хөөнь чигн сурхв». —
гидж Давалорджг дотрар санв.

Толгъа деер бәәсн герүрн эн кү-
рәд ирв: саик жевәрн энгн энүт то-
сад гарч ирв, ардаснь сохр күүкнь
гарч ирв.

— Медлгчин келсн хәрү сонъстн!
Күргнь болх эвәтә күн күүкәнтн
зүн гарас бәрхлә, энүндтн нүдн ор-
хидж. — гидж Давалорджг келв.

— Ханджанав чанд, эүт энүнәчнь
алын гарнь баруннь, алык гарнь зүү-
нинь би медхшв, — гидж энгн келв.

— Зүн гарнь он, — гидж келәд
Давалорджг күүкнә зүн гарас авб. Да-
рунь күүкн байртагъар хәәкрв:

— Үзджәнә! Үзджәнә! Нар үзд-
жәнә, тег. тенъгр — цутнь үздж-
әнә! Ой, хүвн ирнә гидгнь эн!

Энинь Давалорджиг тевердж үмсчкә-
д, дакад санджагъад, келв:

— Ода энүнә күргнь чи болх эвәтә
болдж гарчаная Манла хамдан бә.
Мана герндн сән, хөд, үкрмүд бәәнә.
Одр болгън тергън махар бәәхч!

— Би ода үздж чадшгов. Нарн
гарта, би, энүнд өөрхнд бәәх алвтд
күрх эвәтә. Эс гидж тенд әмтс боли
мал цөлдәд үздж одцхах, — гидж
Давалорджг келв.

— Чамас салдж чадшгов! Нанар
бийәәрн авад йов, — гидж күүкн
келв. Давалорджг күүкән хонгъгр мө-
рнәнь сәәр деер сунлдж авад гарв.
Алвтд күрәд ирхлә, әмтснь көндәрд
аргъдж тасрдж, гертән кевтцхә-
нә, үклин ахн деер бәәнә.

— Голын энүр одцхатн — тана
зовлньтн тинглә төгсх! —гидж Да-
вадорджг хәәкрв.

— Босд аргъдн тасрв. Цөлдәд
үхх зурваста улс бәәсн бәәдлтәвдн,—
гидж энүнд хәрү өгцхәв.

Давалорджг хонгъгр мөрән орагъ-
ад, голин ок орад эврән гүүлгәд гарв.
Гүүлгәд күрч ирхлә — үксн хан хо-
нгъграрн голын энгн боочксн, усн
онъгдан үзгүр гүүджәнә. Давалорджг
залаа хонгъгриг өргүлчхлә, усн
алвт орад турглв.

— Ода минн эцкүр одиә. Минн ге-
рги жмарин болхиг тер хәләтхә. Чи
жмарин сән, сәәхнн алврн чигн үз-
цхәх, — гидж Давалорджг күүкәнән
келв.

Тедн голур ирәд, цаздк көвәгүрнь
гатидж, гарад, хонгъгр мөрнәсн
бугуъад, ажрлъ авцхав. Цагъадж
мөнъгтрсн загъсн элсн деер кевтхиг,
тер әрә әмтә серәгтн әрә көндәдж-
әхиг гентки Давалорджг үзв. Дольган
үүт өргдеер гаргъдж хайсн бәәдлтә.

Давалорджд загъсн хари болв. Тер-
үт аргъул авад, голурнь орулдж тәвв.

Загъсн невчк усндж гарчкад, күү-
нә дуугъар келв:

— Юмид бичә од, орндан бә-
ддж! Тингчкәд уга болдж одв.

Удл уга, гентки халюн мөртә күн
голас гарч ирәд, Давалорджур өөрдж
ирәд, хәәкрдж келв:

— Усна хан чамаг иртә гинә!
Шулуун йовнй!

— Ягъджахмчи? Ю хәәдж би
түүнүр одхин? — гидж Давалорджг
келв.

— Чи әәмтхә бәәдж кевтәмчи! Ус-
на хаанас әәдджанчи?

— Ягъсндан би түүнәс әәх билән?
Одиә. Усна хан ягъдж бәәжинь хә-
лә, — гидж Давалорджг келв.

Хонгъгр мөрән ундж авад, эцкдә-
н күрәд, намаг күлдждә гидж күү-
кидән келв. Күүкн йовдж одхла, Да-
вадорджг халюн мөртә күүнә сунл-
дж авад гарв, мөрн шуд усиур
орв. Давалорджиг онъгъгл халюн мө-
рн хаана өргән үүдид одад зогсв. Да-
вадорджг өргәгъүр ордж ирхлә. —
энүнә өмнәсн усна хан адгъдж тосв
— мөнъгтрсн өнъгтә, улан серәгтә
загъсн гартнь йовна.

— Мекд инь! Мини эцкр күүкиг
чи үклнәсиь гетлгч, — гидж хан
келв.

Хан иигдж келм цацу, загъсн мө-
нъгтнь чирәтә, улатрсн, алти үстә
күүкид хүврв.

— Манад үзд. Мини күүкн чамд
гергичнь болх. У гер чамд өгнәв, усна
мөрд — аду чамд өгнәв. Нигтә,
автә зарцир чамд өгнәв. — гидж хан
келв.

— Танад би үлддж чадшгов. Та-
эр деер келсн күүкн эцк хойрм ма-
маг күлдждә. Мини көгши эцкиг
намаг угагъар жен асрхв? — гидж
Давалорджг хәрү өгв.

— Тиим болхлачнь, би чамаг бә-
ршгов. Би чамд гурвн белг өгсв, эн-
нәр ю хежән эврән бийчнь тосл— ги-
дж хан келв. — Эн махла өгчнәв.
Энүт бисхлә чнь, кен чигн чамаг үз-
хн уга. Эн, алти алх өгчнәв. Энүтә
дола дадж гаар цохлачнь — алти
гер гарч ирх. Эн хөөнә арсн девл
өгчнәв. Дедиг бисчкәд — гурв дад-
ж сегрәд орклачнь — тенъгр
ас хур асрдж орх. Хур удан асрдж
орх.

Иигдж келәд хан Давалорджиг
хөвәд гаргъти гидж экв.

Давалорджг дакд халюн мөрнг ун-
дж авад — нүдн нүмх хоорнд хәвәд
тарч ирв. Мөрнәс буухла — тернь
усиүр орад, уга болад йовдж ода.

Давалорджг адгъдж герән темцв,
эн деернь хөөнә арсн девл, үзгдго
махла гартнь бухтулгъата, бөртнь
алти алх йовна.

Нарн суулин алдид Давалорджг, эв-
рәнь герән үзәд, деерән махлагъан
өмсчкәд, үзгдго болдж одв. Хәлән
гихнь — аднә хуучн ишкә гернн
өөр шин гер зогедженз, Давалорджг
энн герүр өөрәд ирхлә. ик ахнь ин-
гдж келдәхиг сонъсв:

— Эн теегт дандж бәәдж болшго.
Өвсн цугъар нарид өгрв, мал үкв,
темәдин биисиь хутрцхав. Гәргин ке-
лсн күүкн эцкүрн ундж ирси ганц-
хн хонгъгр мөрн үлдв. Энүхәс нүү-
дж йовцхай!

Нааж ахнь ним хәрү өгв:

— Мана гернг эцкин гертәг хой-
рагинь ганцхн хонгъгр мөрн деер
бактаж авдж болну? Дакад одак
гәргин келсн күүкнг мөрн деер бас
бактах кертә.

— Эцкән авад бидн ю кехв?
Энчн дегд мөлшрн, нам хө чигн хә-
рүлдж чадшго. Гәргин келсн күүкнг
бас энүднь үлдәчкхин. Асхидан, эд-
нинг унтсн хөөн, бидн хонгъгр мөрнг
ундж авад, герән авад, нүүхмн, —
гидж ахнь уурагъар келв.

Давалорджг ахнртан боомг кеси
уга. Тедиь сөөдиь хонгъгр мөрнг ху-
лхлдж авад, нүүгъәд йовдж одцхав.
Давалорджг эврәнь юмид үзгдго ма-
хлатагъан эцкиннь герт аргъулхнр
ордж ирәд, хөөнә арсн девлән хуучн
авад, үүднә өөр кевтв.

Ор цәәм цацу Давалорджг серәд,
үзгдго махлагъан авчкв.

Эцкнь энүт темрв, күүкнь энүнүр
адгъв. Дегд байрлчкәд, нам ю келх-
ән медцхәхш. Тевердж үмсәд. цәәгъәр
тоолцав.

Давалорджг цәәгъән уулар суулгъ-
нь, эцкнь келв:

— Ирсичнь сән болв. Бидн түр-
дмәнвдн: хойр сарас наарин хур
орад уга. Өвсн кевтән өгрдж одв.
Мал хәрүлдг тазр уга, мал үкәд чи-
лв. Шулуугъар үүнәс нүүх кертә.
Ода биахирхнь одад, нүүлгд белдг
гидж келнәв.

— Теднүр одад кер уга. Минн
хонгъгр мөрәр тедн сөөнәгъә нүүгъ-
д йовдж одцхала, тадниг энүнд үкд
үлдәцхәв, — гидж Давалорджг эцкән
зогсав.

Эцкнь эки авгтан му санчкад, да-
кад хамгт уга көвүдтән уурлв:

— Ад: ядхдн, герән хатхдж авх
ишкән тасрха үзәдг биинь, хәлә-
чнь, ху хагърха!

— Иих түрмишт нөкд болдж бо-
дхмн, — гидж Давалорджг келв.

Гертәсн эн тарад, долан ишкнд
йовчкад, алти алхан гаргъдж авад,
зола дадж газр цокв. Даруиь, минь
эн ормдиь, алти гер бәргдж одв.
Нүдәр шилдж хәләдж болшго гердтә-
гъәр гилвкнә.

Алти герт, эцкнь эки авгтан йкр
икәр байрлв, дакад иигдж келв:

— Кемрджән эргидж әмтс цугъар
нүүгъәд йовдж одхла, эн алти гер-
әр биди ю кехвди? Энүнд үлддж бо-
лшго, хәләлчнь, өвсн кевтән өгрдж
одв, малд идг уга.

Эн үгин хәрүд Давалорджг үг келго, хөөнә арсн девлән өмсдж авад,
энүт гурв дадж сегрәд авб, — түү-
дгго хур асхрдж орв. Хур кеертән
зогсгло орв. Хур зогсхла теегт өвсн
көкрәд, үксн хөөдиь ымдрәд, үкрмүдиь
цуурдж мөөрлдв.

— Не, ода биди мөртә бәәсн бо-
лхнь! — гидж эцкнь келв.

Иигдж келм цацу, мөрнә хөлин
ә гарв. Хонгъгр мөрнь хурдлдж ирж
сандж. Хонгъгр мөрн Давалорджиг
үзчкәд, цуурдж инцхәгъәд, алти
герин өөр ирәд зогсв.

Манъгъдуртнь ахнрнь әрә әмтә
хәрдж ирцхәв. Хонгъгр мөрн тедниг
тер дунд туулад унгъачкад, хәрү хур-
длад йовдж одв гидж келцхәв. Те-
әд тедн ишкә герән кеер теегт хай-
чкад, йовгъар хәрдж ирх эвәтә болдж. Әрә әмтә ирцхәв.

— Не гем уга! Манла бәәцхәтн.
Орм малд цугъарадиди күртх-гидж
Давалорджг келв.

Эцкнь цохладен дүретә, болв, зүт-
кон уга, бас:

— Бәәцхәтә. Зуг невчк ухагъ-
нь немх кертә, — гидж келв.

Эн ташмг авад, бүшәнгүр уга көвү-
диг гүвдв, гөвдн бәәдж келәд бә-
нә:

—Күн бийиннь төлә төрдмнь биш,
әмтнд сәәтәән халдах кертә! Амтнә
тускар санцхатн, тадниг чигн сән
болх!

Орчулснь **ДОРДЖИН** Бясмн.